

Tussentijdse evaluatie
Kansen voor West II
Prioritaire as Koolstofarme economie

Colofon

Opdrachttitel

Evaluatierapport tussentijdse evaluatie Kansen voor West II (2014-2020) prioritaire as 2 Koolstofarme Economie

Opdrachtgever

Management Autoriteit Kansen voor West (MA)

Projectteam ERAC

Hans van der Zwan, Babette Beertema, William van den Bungelaar

Documentnummer

00.124.553/definitief/24 oktober 2018

European and Regional Affairs Consultants B.V.

Vughterweg 47a

Postbus 90102

5200 MA 's-Hertogenbosch

T. +31 (0) 73 7000 340

Inhoudsopgave

SAMENVATTING	4
ÉÉN	
INLEIDING	6
1.1 Aanleiding	6
1.2 Doelstelling evaluatie	6
1.3 Vraagstelling	6
1.4 Aanpak	7
1.5 Leeswijzer	7
1.6 Geraadpleegde documenten	7
TWEE	
ANALYSE PRIORITAIRE AS KOOLSTOFARME ECONOMIE	8
2.1 Kansen voor West 2014-2020	8
2.2 Bestuurlijke planning en control cyclus	10
2.3 Programmakader koolstofarme economie	10
2.4 Te subsidiëren activiteiten	11
2.5 Beoogde impact	11
DRIE	
BESTEDING EFRO-MIDDELEN (KWANTITATIEVE ANALYSE)	13
3.1 Beschikte middelen	13
3.2 Aanvragen	14
3.3 Type activiteiten	15
3.4 Activiteiten per steunpunt	15
3.5 Realisatie indicatoren	16
VIER	
BEVINDINGEN INTERVIEWS (KWALITATIEVE ANALYSE)	18
4.1 Belangstelling voor koolstofarme economie	18
4.2 Inhoudelijke interpretatie	19
4.3 Concurrerend aanbod aan subsidiemiddelen	20
4.4 Beoordeling van aanvragen	21
4.5 Samenstelling deskundigencommissie	22
4.6 Uitputting middelen	22
4.7 Overige bevindingen	23
VIJF	
AANBEVELINGEN	24
5.1 Korte termijn	24
5.2 Lange termijn	26
BIJLAGEN	27

Samenvatting

Aanleiding

De tussentijdse evaluatie 'Koolstofarme economie' is bedoeld om de voortgang van de implementatie van het Operationeel Programma West-Nederland 2014-2020 (KvW II) te onderzoeken over de periode van maart 2015 tot op heden. Sinds maart 2015 zijn twaalf aanvragen gehonoreerd. De meeste middelen zijn pas recentelijk beschikbaar waardoor nog geen kwantitatieve analyse van de tussentijdse resultaten kan worden gemaakt. Om deze reden richt deze evaluatie zich op de leereffecten rondom het proces en de afbakening van de prioritaire as Koolstofarme economie.

Doelstelling

Het KvW II-programma heeft als doelstelling de regionale economie in de Randstad een innovatieve impuls te geven. De prioritaire as die wordt onderzocht in deze evaluatie is prioritaire as 2 (PA2): 'Ondersteuning van de omschakeling naar een koolstofarme economie in alle sectoren'. Een as die tot doel heeft de uitstoot van CO₂ in West-Nederland te verlagen.

Aanpak

In dit onderzoek zijn twee onderdelen te onderscheiden: een kwantitatieve en een kwalitatieve analyse. ERAC heeft voor de kwantitatieve analyse zowel documenten op programmaniveau, als project specifieke informatie geanalyseerd. In de kwalitatieve analyse heeft ERAC interviews afgenomen met 16 respondenten. Hierbij is rekening gehouden met een afspiegeling van verschillende typen betrokkenen. De informatie uit de kwantitatieve analyse fungeerde als springplank voor de interviews en is van belang om de bevindingen uit de interviews in de juiste context te plaatsen.

Kwantitatief

In totaal zijn voor PA2 van het KvW II-programma 23 aanvragen ontvangen. Binnen het programma is inmiddels aan twaalf projecten subsidie toegekend. De gezamenlijke subsidiebijdrage aan de twaalf beschikte projecten bedraagt ruim € 23,8 miljoen. Dat betekent dat de komende jaren nog ruim € 12 miljoen van de beschikbare EFRO-middelen kan worden toegekend. Het niveau van de daadwerkelijke uitgaven in de projecten loopt achter bij de prognoses.

Kwalitatief

Uit de gesprekken blijkt dat de belangstelling voor PA2 beperkt is. Relatief weinig initiatieven weten hun weg te vinden naar het KvW II-programma. Verschillende factoren spelen een rol in de huidige procesgang van PA2. Hierbij kun je denken aan factoren als concurrentie van meer toegankelijke subsidies, de complexiteit rondom het programma, negatieve beeldvorming ten opzichte van het programma, de samenstelling van de deskundigencommissie (DC), de beoordelingsystematiek en de rolverdeling tussen de DC en de steunpunten.

Uit de kwalitatieve analyse zijn leereffecten voortgekomen die essentieel zijn bij het vormgeven van het nieuwe OP. De aanbevelingen zijn uitgewerkt in korte en lange termijn leereffecten. Binnen de huidige programmaperiode kan worden geïnvesteerd in een betere toegankelijkheid van het programma, zoals het verbeteren van de communicatie, maar ook het verduidelijken van de richtlijnen voor de beoordeling van de projecten. Ook zou een gerichtere marktanalyse bijdragen aan meer maatwerk. Voor de langere termijn (opvolgende EU-programma's) denken we vooral aan het ter beschikking stellen van specifieke ontwikkelcapaciteit en het helderder communiceren van de programmacriteria.

één Inleiding

1.1 Aanleiding

De uitvoering van het Operationeel Programma West-Nederland 2014-2020 (KvW II) is momenteel in volle gang. In het 'Evaluatieplan Operationeel Programma West-Nederland' (2015) is vastgelegd dat voor elke prioritaire as een tussentijdse evaluatie wordt uitgevoerd. In maart 2018 heeft de Management Autoriteit (MA) ERAC gevraagd een tussentijdse evaluatie uit te voeren naar prioritaire as 2: 'Ondersteuning van de omschakeling naar een koolstofarme economie in alle sectoren'. Een as die tot doel heeft de uitstoot van CO₂ in West-Nederland te verlagen.

Het voorliggende document bevat de eindrapportage van de tussentijdse evaluatie.

1.2 Doelstelling evaluatie

KvW II kent een vastgelegde methode voor de tussentijdse evaluatie, een 'theorie-gebaseerde effectevaluatie'. In het evaluatieplan staat beschreven dat de hoofdvraag voor elk onderzoek is gebaseerd op de vraag '*In hoeverre is de verstrekking van EFRO-middelen doeltreffend, doelmatig en effectief, op basis van het gestelde in het operationeel programma?*'.

Hoewel KvW II al geruime tijd geopend is voor aanvragers – de eerste openstelling dateert van maart 2015 – zijn vooralsnog slechts twaalf aanvragen gehonoreerd. Het merendeel van de projecten is pas recentelijk van start gegaan, waardoor resultaten en effecten van de interventies niet of nauwelijks zijn na te gaan. Om deze reden is er voor gekozen om de in het evaluatieplan beschreven methode voor een tussentijdse evaluatie niet strikt te volgen.

Dit leidt tot een andersoortige doelstelling voor deze tussentijdse evaluatie. Het primaire doel van deze evaluatie is *het in kaart brengen van de leereffecten*. Leereffecten die benut kunnen worden bij het vormgeven van het nieuwe operationeel programma voor de periode 2021-2027. Een programma waarin het thema Koolstofarme economie naar verwachting weer als opgave wordt geprioriteerd.

1.3 Vraagstelling

Vanuit deze centrale doelstelling zijn voor deze evaluatie de volgende vraagstellingen afgeleid:

- Wat waren de achterliggende beleidsdoelstellingen van de prioritaire as 2? (Hoofdstuk 1)
- Welke typen projecten zijn met prioritaire as 2-middelen gefinancierd? En welke niet? (Hoofdstuk 2)
- Hoe hebben betrokkenen de kaders en de besluitvorming van prioritaire as 2 ervaren? (Hoofdstuk 3)
- Wat zijn de belangrijkste aanbevelingen die uit de ervaringen met de prioritaire as 2 kunnen worden getrokken? (Hoofdstuk 4)

1.4 Aanpak

In de aanpak van ERAC zijn twee onderdelen te onderscheiden: kwantitatieve analyse en kwalitatieve analyse.

Kwantitatieve analyse

ERAC heeft de voor de evaluatie relevante documenten opgevraagd bij de MA. Deze documenten – zowel regeling-breed als project-specifiek – zijn door ERAC geanalyseerd om een goed beeld te krijgen van de totstandkoming en de uitvoering van de regeling en haar projecten.

Kwalitatieve analyse

Naast het analyseren van de beschikbare informatie, heeft ERAC ook nieuwe gegevens verzameld. Er zijn interviews afgenomen met 16 respondenten. Onder meer met penvoerders van verleende en afgewezen projecten, medewerkers van de programmabureaus, beleidsmedewerkers en met de deskundigencommissie (DC). Een overzicht van de respondenten is te vinden in Bijlage 4. De focus bij de gesprekken lag met name op de kaders van de regeling, het animo bij marktpartijen, de voorlichting vanuit de steunpunten en de rol van de DC.

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt het KvW II-programma en prioritaire as 2 (Koolstofarme economie) beschreven. Hoofdstuk 3 geeft een beeld van de voortgang van de benutting van prioritaire as 2. Hoofdstuk 4 schetst de ervaringen en bevindingen van betrokkenen en in hoofdstuk 5 komen tot slot de belangrijkste leerervaringen aan de orde.

1.6 Geraadpleegde documenten

Voor deze evaluatie is gebruik gemaakt van de volgende documenten:

- Aanvragen van prioritaire as 2-projecten (penvoerders, 2015-2018);
- Beoordeling quickscans van prioritaire as 2-projecten (deskundigencommissie, 2015-2017);
- Evaluatieplan Operationeel Programma West-Nederland (2015);
- Operationeel Programma West-Nederland 2014-2020 (2014).

twee

Analyse prioritaire as koolstofarme economie

In dit hoofdstuk wordt allereerst de inhoudelijke focus en organisatiestructuur van het KvW II-programma beschreven. Vervolgens wordt ingezoomd op de inhoudelijke kaders van PA2.

2.1 Kansen voor West 2014-2020

Inhoudelijke focus

Het programma vindt zijn grondslag in de 2020-strategie van de Europese Unie. De EU streeft naar het verkleinen van welzijns- en welvaartsverschillen tussen de lidstaten en hun regio's. De 2020-strategie heeft als centrale doelstelling de Europese economie te ontwikkelen tot een concurrerende, sociale en groene markteconomie met veel werkgelegenheid.

Dit vertaalt zich in de centrale doelstelling van KvW II: het geven van een innovatieve impuls aan de regionale economie in de Randstad. Dit gebeurt door het geven van subsidies aan bedrijven, gemeenten en kennisinstellingen in de regio. Het programma wordt voor een belangrijk deel gefinancierd door een fonds van de Europese Unie: het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO).

De thema's waar KvW II op inzet om de Europese 2020-strategie te ondersteunen zijn onder andere het stimuleren van bedrijfsinvesteringen in onderzoek en ontwikkeling, het vergroten van de toepassing van hernieuwbare energiebronnen en het aanjagen van investeringen in energiebesparing.

KvW II beoogt de beschikbare kennis uit de regio om te zetten naar regionale economische groei. Het programma heeft om deze reden veel aandacht voor de samenwerking van kennisinstellingen met bedrijven en overheden. Het KvW II-programma heeft gekozen in te zetten op de volgende prioritaire assen:

1. Innovatie bij het MKB	€ 113 miljoen EFRO
2. Koolstofarme economie	€ 36 miljoen EFRO
3. Stedelijke ontwikkeling	€ 33 miljoen EFRO

Samenwerkingsstructuur

KvW II is een samenwerkingsverband tussen de vier provincies en de vier grote steden in de Randstad. Het programma omvat het grondgebied van de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland. KvW II onderkent dat er extra aandacht nodig is voor de specifieke situatie van de vier grote steden in dit gebied: Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht.

Ieder van de acht partners heeft een steunpunt waar aanvragers en initiatiefnemers terecht kunnen voor informatie en andere vormen van ondersteuning. De vier steden hebben een eigen Programmabureau. Voor de besluitvorming en de afwikkeling van projecten van het regionaal programmadeel is een gezamenlijk Programmabureau opgericht. Ieder steunpunt heeft de mogelijkheid om zijn eigen openstellingsvoorwaarden te specificeren. Zij kunnen eigen keuzes maken qua voorwaarden in de openstelling, mits dit in lijn is met wat het KvW II beoogd. De MA is verantwoordelijk voor de uitvoering van en de dagelijkse leiding over het gehele programma KvW II.

Beoordeling aanvragen

Bij het opstellen van de kaders voor de prioriteit Koolstofarme economie, was weinig ervaringsmateriaal beschikbaar over concrete projecten, geschikte beoordelingscriteria en de wijze waarop resultaten van deze projecten het beste beoordeeld zouden kunnen worden. Voor de nadere uitwerking van dit onderdeel in het OP, is een ambtelijke werkgroep gevormd. Tijdens consultatiebijeenkomsten hebben diverse vertegenwoordigers uit de sector en verschillende sociale, economische en maatschappelijke partners meegedacht over de totstandkoming van de beoordelingscriteria voor koolstofarme economie.

De Deskundigencommissie (DC) is aangesteld voor het beoordelen van de aanvragen. In de DC zijn kennisinstellingen, bedrijfsleven en overheid vertegenwoordigd. Alle twaalf leden zitten er op eigen titel, op basis van gezag en inhoudelijke expertise. De DC is inzetbaar op het thema koolstofarme economie en de leden hebben bovendien ruimschoots kennis en ervaring op het gebied van businesscase beoordeling, beoordeling van project(plan)en, duurzaamheid en EFRO.

De DC beoordeelt de PA2-aanvragen op de volgende criteria:

- Bijdrage aan doelstellingen KvW II-programma (max. 20 punten);
- Mate van innovativiteit (max. 5 punten);
- Kwaliteit van businesscase (max. 25 punten);
- Kwaliteit van aanvraag (max. 20 punten);
- Bijdrage aan duurzame ontwikkelingen (max. 30 punten).

De beoordeling van aanvragen vindt plaats tijdens de DC vergaderingen. Ter voorbereiding op een vergadering beoordeelt ieder lid zelfstandig een aanvraag. Bij een vergadering krijgt een aanvrager vijf minuten de tijd om zijn of haar aanvraag te pitchen en enkele minuten om vragen van de DC te beantwoorden. De DC bespreekt vervolgens de individuele beoordelingen en komt ten slotte tot een gezamenlijke gemiddelde score. Aanvragen ontvangen een positieve beschikking als zij bij de beoordeling 70 of meer punten weten te behalen.

In de loop van het programma heeft de MA de beoordeling van de bijdrage aan koolstofarme economie nader uitgewerkt. In 2017 is discussie gevoerd over de beoordeling van de businesscase bij met name demonstratieprojecten en procesprojecten. Besloten is dat bij aanvragen waar niet direct een businesscase van toepassing is, zoals bij procesgeld en demonstratieprojecten, een gedegen inzicht wordt gevraagd in de manier waarop het project bijdraagt aan toekomstige investeringen in het verlagen van het energiegebruik (het te verwachten opschalingseffect).

In het verlengde van de businesscase wordt de maatstaf 'bespaarde jaarton CO₂' gehanteerd. Het gebruik van de maatstaf is een kengetal of referentiewaarde en dus een handvat voor de aanvragers. Omdat in de praktijk deze berekening niet altijd eenvoudig en eenduidig te maken is, wordt bij de beoordeling dan ook rekening worden gehouden met de besparingen die in de toekomst naar verwachting plaats gaan vinden¹.

¹ Aanpassingsvoorstel Handreiking Businesscase Ondersteuning omschakeling koolstofarme economie

2.2 Bestuurlijke planning en control cyclus

Overeenkomsten en verschillen ten opzichte van KvW I

KvW II bouwt in grote mate voort op het Operationeel Programma Kansen voor West I 2007-2013 (KvW I). De afgelopen jaren zijn ruim 200 projecten ingediend en ter uitvoering gebracht. Ondanks de inspanningen loopt de Randstad nog steeds achter bij andere grootstedelijke Europese regio's. Extra inspanningen zijn daarom nodig, en daarvoor heeft KvW II middelen beschikbaar.

KvW I en KvW II vertonen twee grote overeenkomsten. De eerste overeenkomst is de ambitie om West-Nederland te laten aansluiten bij de top 5 van grootstedelijke Europese regio's. De tweede overeenkomst focust zich op het partnership tussen de vier provincies en de vier grote steden in de uitvoering van het programma.

Een groot verschil tussen de twee programmaperiodes is het beschikbare budget. Voor KvW I was € 311 miljoen aan EFRO-middelen beschikbaar. In het huidige programma is dit € 191 miljoen. Een tweede verschil is inhoudelijk van aard. De prioritaire assen hebben zich qua thematiek verder uitgebreid. KvW II richt zich naast innovatie, onderzoek en ondernemerschap nu voor een groot deel ook op het bevorderen van werkgelegenheid en de overgang naar een koolstofarme economie.

2.3 Programmakader koolstofarme economie

Deze tussentijdse evaluatie richt zich enkel op de overgang naar een koolstofarme economie, oftewel prioritaire as 2 (PA2).

PA2 focust zich op het stimuleren van projecten die zich richten op het terugdringen van de CO₂-uitstoot. Juist voor een gebied dat zo dichtbevolkt en economisch bedrijvig is als de Randstad, is de CO₂-uitstoot relatief hoog. Dit maakt deze opgave des te relevanter. In het stedelijke deel van landsdeel West is een groot potentieel aanwezig voor uitbreiding en verduurzaming van hernieuwbare energiebronnen als rest- en aardwarmte. Ook liggen er kansen in het gebruik van biomassa.

KvW II stelt dat projecten die zich richten op het gebruik van alternatieve energie en energiebesparing veelal moeite hebben om hun financiering rond te krijgen. KvW II ondersteunt bij de financiering van deze projecten. Naast de financiering ligt een deel van het antwoord in het bundelen van de vraag en het organiseren van lokale partnerschappen. Zo sluiten de doelstellingen van het programma aan bij het Nationaal Energieakkoord en bij het Europees Plattelands Ontwikkelingsprogramma (POP). KvW II richt zich hierbij specifiek op twee subdoelstellingen, welke onderdeel zijn van de hoofddoelstelling van PA2, het bevorderen van een koolstofarme economie:

Specifieke doelstelling 3 (SD3) Het verkleinen van het aandeel fossiele brandstoffen in het totale energieverbruik in landsdeel West;

Specifieke doelstelling 4 (SD4) Het verlagen van het energieverbruik in de bebouwde omgeving.

2.4 Te subsidiëren activiteiten

Projectaanvragers kunnen zich binnen PA2 richten op SD3 en SD4. Elke specifieke doelstelling kent een eigen doelgroep, met eigen te subsidiëren activiteiten.

Specifieke doelstelling 3: Verkleinen aandeel fossiele brandstoffen

Het realiseren van een groter aandeel van hernieuwbare energiebronnen, waaronder duurzame opwekking en toepassing van aardwarmte en de benutting van biomassa, via slimme uitrol van projecten. Financiering is beschikbaar voor bedrijven, woningbouwcorporaties, intermediaire organisaties, maatschappelijke instellingen, overheden (als facilitator, procescoördinator of launching customer), onderwijs en kennisinstellingen.

Beoogde activiteiten zijn:

1. Implementatie duurzame vormen van energieopwekking;
2. Implementatie best practices gecombineerde concepten van energiebronnen;
3. Haalbaarheidsonderzoek of testen van hernieuwbare energiesystemen;
4. Garanties of leningen voor de onrendabele top van goede businesscases voor toepassing van hernieuwbare energiebronnen;
5. Optimaliseren van de biomassaketten;
6. Marktintroductie van kleinschalige biomassaenergieproducten.

Specifieke doelstelling 4: Verlagen van energieverbruik in de bebouwde omgeving

Het realiseren van een brede toepassing van energiebesparing en opwekking van duurzame energie in de bestaande bouw. Ook investeringen in maatschappelijk vastgoed kunnen voor financiering in aanmerking komen. Financiering is beschikbaar voor energiebedrijven, partijen betrokken bij ontwikkeling van businesscases, woningbouwcorporaties en organisaties die vraagbundeling in de bebouwde omgeving tot stand brengen, bouwbedrijven en overheden.

Beoogde activiteiten zijn:

1. Garanties of leningen om impuls te geven aan samenwerkingsproject voor verduurzaming van bebouwde omgeving;
2. Instrumentontwikkeling voor toepassing van energiebesparende maatregelen;
3. Garanties bieden voor een proef met (collectieve) organisatievormen;
4. Kennisdeling voor het opzetten van herhaalbare aanpakken voor energieopwekking.

2.5 Beoogde impact

Deze tussentijdse evaluatie heeft geen betrekking op de realisatiewaarden van zowel de output- als de prestatie-indicatoren. De indicatoren zijn echter wel relevant voor de context van de evaluatie, omdat de indicatoren van invloed zijn op het toekennen van middelen aan projecten.

Output-indicatoren

Met PA2 worden de volgende resultaten beoogd qua outputindicatoren.

OP indicator	Beschrijving indicator	Eenheid	SD3 + SD4 streefwaarde (2023)
CO 01	Aantal ondernemingen dat steun ontvangt	Ondernemingen	196
CO 02	Aantal ondernemingen dat subsidie ontvangt	Ondernemingen	138
CO 03	Aantal ondernemingen dat andere financiële steun dan subsidies ontvangt	Ondernemingen	58
CO 06	Particuliere investeringen die zijn afgestemd op overheidssteun voor ondernemingen (subsidies)	EUR	13.700.000
CO 07	Particuliere investeringen die zijn afgestemd op overheidssteun voor ondernemingen (niet-subsidies)	EUR	13.700.000
CO 30	Extra capaciteit aan hernieuwbare energie	MW	40
CO 31	Aantal huishoudens met verbeterde energieverbruik-classificatie	Huishoudens	1000
2.b	Extra capaciteit aan restwarmte	MW	45
2.c	Aantal acties gericht op proces-ondersteuning, vraagbundeling en business cases voor hernieuwbare energie	Acties	120
2.d	Aantal leningen en garanties gericht op het wegnemen van financieringsobstakels op het gebied van hernieuwbare energie	Huishoudens	18
2.e	Aantal stimuleringsprojecten gericht op investeringen in hernieuwbare energie	Stimuleringsprojecten	6
2.f	Aantal leningen en garanties gericht op het wegnemen van financieringsobstakels op het gebied van energie efficiëntie	Leningen en garanties	40
2.g	Aantal stimuleringsprojecten gericht op energie efficiëntie	Stimuleringsprojecten	12

Tabel 1: Outputindicatoren PA2

Prestatie-indicatoren

De onderstaande tabel geeft weer aan welke prestatie-indicatoren de projecten moeten voldoen.

OP indicator	Beschrijving indicator	Meeteenheid	Mijlpaal (2018)	Streefwaarde (2013)
KIS2	Aantal acties gericht op procesondersteuning, vraagbundeling en business case ontwikkeling voor hernieuwbare energie in gestarte projecten	Acties	48	120
Output 2.c	Aantal acties gericht op procesondersteuning, vraagbundeling en business case ontwikkeling voor hernieuwbare energie	Acties	6	120
Output 2.g	Aantal stimuleringsprojecten gericht op energie efficiëntie	Stimuleringsprojecten	4	12
F102	Gecertificeerde totale subsidiabele kosten in toepassing van hernieuwbare energie en energie efficiëntie in bestaande bouw (4a en 4c)	EUR	24.604.448	91.127.587

Tabel 2: Prestatie-indicatoren PA2

drie

Besteding EFRO-middelen (kwantitatieve analyse)

Dit hoofdstuk geeft inzicht in de besteding van de EFRO-middelen, het type activiteiten dat wordt gesubsidieerd en de verwachte realisatie van de outputindicatoren. Deze informatie was van groot belang in het proces ter voorbereiding van de interviews die zijn gehouden voor deze tussentijdse evaluatie. Bovendien is de kwantitatieve analyse belangrijk om de bevindingen uit de interviews (hoofdstuk 4) in de juiste context te plaatsen.

3.1 Beschikte middelen

De EU heeft voor de programmaperiode 2014-2020 € 510 miljoen beschikbaar gesteld aan de EFRO-programma's in Nederland. KvW II heeft € 191 miljoen tot haar beschikking. Voor PA2 is in totaal € 36 miljoen gereserveerd.

Onderstaande tabel geeft in één oogopslag de beschikte middelen per project van PA2 van het KvW II-programma weer. Het betreft een overzicht van de subsidiebijdrage, de publieke en private cofinanciering en de totale investering.

KvW #	Subsidie-bijdrage (€)	Subsidie-percentage (%)	Publieke cofinan. (€)	Publieke cofinan. (%)	Private cofinan. (€)	Private cofinan. (%)	Totale investering (€)
KvW-00004	400.000	20,0	400.000	20,0	1.200.000	60,0	2.000.000
KvW-00066	1.200.000	7,3	0	0,0	15.300.000	92,7	16.500.000
KvW-00067	893.200	40,0	558.250	25,0	781.550	35,0	2.233.000
KvW-00104	352.902	35,0	0	0,0	655.389	65,0	1.008.291
KvW-00106	2.000.000	25,0	6.000.000	75,0	0	0,0	8.000.000
KvW-00113	620.249	20,0	620.249	20,0	1.860.747	60,0	3.101.245
KvW-00150	923.600	40,0	0	0,0	1.385.400	60,0	2.309.000
KvW-00153	826.200	40,0	0	0,0	1.239.300	60,0	2.065.500
KvW-00155	2.919.300	40,0	0	0,0	4.378.950	60,0	7.298.250
KvW-00186	6.050.000	40,0	1.000.000	6,6	8.075.000	53,4	15.125.000
KvW-00188	5.089.983	40,0	0	0,0	7.634.975	60,0	12.724.958
KvW-00190	2.533.319	50,0	0	0,0	2.533.319	50,0	5.066.638
Totaal	€ 23.808.753	30,7	€ 8.578.499	11,1	€ 45.044.630	58,2	€ 77.431.882

Tabel 3: Overzicht beschikte middelen PA2 (stand van zaken per 25-04-2018)

Uit de tabel is op te maken dat de gezamenlijke subsidiebijdrage van de twaalf beschikte projecten ruim € 23,8 miljoen bedraagt. Dat betekent dat ruim € 12 miljoen van de beschikbare EFRO-middelen nog niet is beschikt.

De hoogst verleende subsidiebijdrage is € 6 miljoen, de laagste € 352.902. Het gemiddelde subsidiebedrag bedraagt € 1.984.062 per project. Met de twaalf gehonoreerde projecten wordt een totaal van € 77,4 miljoen aan subsidiabele kosten voorzien. Daarvan is 30,7% gedekt via het KvW II-programma. Vijf van de projecten hebben niet het maximale subsidiepercentage van 40% beschikt gekregen. Er is één aparte openstelling geweest met een subsidiepercentage van 50%.

De tabel laat zien dat Amsterdam en Utrecht voor hun GTI-openstellingen nog geen middelen hebben beschikt. Den Haag heeft voor openstellingen meer extra middelen open gesteld (overcommitting).

Steunpunt	Beschikbare middelen (€)	Beschikte * middelen (€)	Beschikte middelen (%)
Amsterdam (gelabeld)	3.881.993	1.726.045	44
Amsterdam (GTI)	3.234.994	0	0
Den Haag (gelabeld)	4.510.766	5.000.000	111
Flevoland	2.136.338	1.820.249	85
Noord-Holland	5.079.639	1.644.046	32
Rotterdam (gelabeld)	3.039.983	2.039.983	67
Rotterdam (GTI)	2.533.319	2.533.319	100
Utrecht	2.187.038	1.950.201	89
Utrecht (stad) (gelabeld)	1.552.797	1.552.797	100
Utrecht (stad) (GTI)	1.293.998	0	0
Zuid-Holland	6.999.770	4.500.000	64
Totaal	33.490.798	23.808.753	71

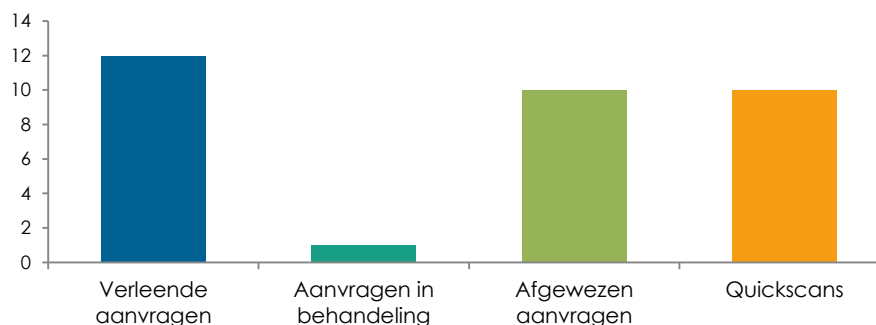
Tabel 4: Benutting per steunpunt (stand van zaken per 11-07-2018)

* Inclusief binnenkort te beschikken middelen

3.2 Aanvragen

In totaal zijn voor PA2 van het KvW II-programma 23 aanvragen ontvangen. Hiervan zijn twaalf aanvragen positief beoordeeld door de DC (52%). Elf aanvragen (43%) hebben een negatieve beschikking ontvangen.

In bijlage 1 is een overzicht opgenomen van de verleende aanvragen. Negen hiervan zijn voor SD3 (75%), drie zijn voor SD4 (25%). Onderstaande figuur laat zien dat één aanvraag nog in behandeling is (bezwaarschrift na negatieve beschikking) en dat tien initiatiefnemers gebruik hebben gemaakt van de quickscan. Met het instrument 'quickscan' kunnen initiatiefnemers hun projectidee toetsen bij de DC, die de projectideeën van feedback voorziet. Vooralnog zijn nog geen projecten vastgesteld.

Figuur 1: Verhouding stand van zaken aanvragen

3.3 Type activiteiten

Onderstaande tabel maakt de type projectactiviteiten van de verleende aanvragen inzichtelijk. De type activiteiten zijn onderverdeeld naar specifieke doelstelling zoals beschreven in het KvW II-programma. Een aanvraag kan meerdere projectactiviteiten omvatten, vandaar dat het totaal aan type activiteiten groter is dan het aantal gehonoreerde aanvragen. Een groot deel van de activiteiten heeft betrekking op de implementatie van duurzame vormen van energieopwekking. Daarnaast is het onderzoeken op haalbaarheid of het testen van hernieuwbare energiesystemen een relatief veelvoorkomende activiteit. Uit het overzicht blijkt duidelijk dat er in het programma in de praktijk een zwaarder accent is komen liggen op projecten gericht op het verkleinen van het aandeel fossiele brandstoffen en veel minder op projecten die zich richten op het verlagen van het energieverbruik in de bebouwde omgeving.

Type activiteiten	Aantal
Specifieke doelstelling 3: Verkleinen aandeel fossiele brandstoffen	
Implementatie duurzame vormen van energieopwekking	7
Implementatie best-practices gecombineerde concepten van energiebronnen	3
Haalbaarheidsonderzoek of testen van hernieuwbare energiesystemen	4
Garanties/leningen voor onrendabele top van businesscases toepassing hernieuwbare energie	2
Optimaliseren van de biomassaketten	2
Marktintroductie van kleinschalige biomassaenergieproducten	2
Totaal SD3	20
Specifieke doelstelling 4: Verlagen van energieverbruik in de bebouwde omgeving	
Garanties/leningen ter impuls van samenwerkingsproject verduurzaming bebouwde omgeving	3
Instrumentontwikkeling voor toepassing van energiebesparende maatregelen	0
Garanties bieden voor een proef met (collectieve) organisatievormen	0
Kennisdeling voor het opzetten van herhaalbare aanpakken voor energieopwekking	0
Totaal SD4	3
Totaal SD3 + SD4	23

Tabel 5: Overzicht type activiteiten

3.4 Activiteiten per steunpunt

De tabel op de volgende pagina geeft de activiteiten per steunpunt weer. Drie van de twaalf verleende aanvragen zijn met Noord-Hollandse EFRO-middelen beschikt. Amsterdam kent de meeste ingediende aanvragen, maar ook de meest afwijzingen – drie van de acht aanvragen zijn gehonoreerd. Op basis van de gegevens uit de tabel hebben de steunpunten Den Haag, Utrecht (stad) en Zuid-Holland elk één aanvraag verleend. Den Haag, Zuid-Holland en Rotterdam hebben het grootste deel van de beschikte middelen toegekend als cofinanciering in revolverende fondsen. Uit deze fondsen vloeien meerdere projecten voort waardoor de impact van deze projecten groter is dan op het eerste gezicht lijkt.

Steunpunt	Vastgestelde aanvragen	Verleende aanvragen	Aanvragen in behandeling	Afgewezen aanvragen	Quickscans	Totaal
Amsterdam	0	2	1	5	3	11
Den Haag	0	1	0	0	0	1
Flevoland	0	2	0	2	0	4
Noord-Holland	0	3	0	2	5	10
Rotterdam	0	2	0	0	0	2
Utrecht (stad)	0	1	0	0	0	1
Utrecht (prov)	0	0	0	1	2	3
Zuid-Holland	0	1	0	0	0	1
Totaal	0	12	1	10	10	33

Tabel 6: Geografische verdeling initiatieven per steunpunt

3.5 Realisatie indicatoren

Tot slot maakt de tabel op de volgende pagina inzichtelijk wat de verwachte realisatie is op de gemeenschappelijke en programmaspecifieke outputindicatoren, op basis van de in de gehonoreerde aanvragen opgevoerde gegevens.

De realisatie op de indicatoren lijkt eveneens de accentverschuiving binnen het programma te tonen. Omdat er in verhouding meer projecten zijn gehonoreerd die zich richten op het verhogen van het aandeel duurzame energieopwekking (doelstelling 3) zijn de scores op de indicatoren daar zelfs ruimschoots boven de verwachting uitgekomen. Er lijkt in de markt meer behoefte aan deze projecten op dit moment, getuige onder andere ook het aanzienlijke aandeel private investeringen in deze projecten (indicatoren C006 en C007). De verwachte resultaten op de indicatoren zijn aanzienlijk hoger dan geraamd. Op dit punt blijkt het programma Kansen voor West tegemoet te komen aan één van de aanbevelingen van de Europese Commissie in de landenspecifieke aanbeveling voor Nederland, namelijk dat Nederland ernstig achter blijft op het terrein van de productie en de distributie van hernieuwbare energie.

Daar staat tegenover dat de indicatoren die samenhangen met het verlagen van het energiegebruik in de bestaande omgeving (met name indicatoren 2f en 2g) nihil zijn. Ook blijkt de directe ondersteuning aan projecten die zich richten op proces-ondersteuning, vraagbundeling en business cases voor hernieuwbare energie (en mogelijk daaraan gekoppeld ook directe steun aan ondernemingen) niet goed van de grond te komen.

Hoewel nog ongeveer een derde van het budget moet worden toegekend aan nieuwe projecten lijkt het erop dat de streefwaarden op die indicatoren niet behaald zullen gaan worden. Met name het aantal ondernemingen dat steun/subsidie ontvangt (C001, C002, C003) en het aantal stimuleringsprojecten (2^e) blijft sterk achter.

OP indicator	Beschrijving indicator	Eenheid	SD3 + SD4 streefwaarde (2023)	Verwachte realisatie*	Verwachte realisatie t.o.v. streefwaarde*
CO 01	Aantal ondernemingen dat steun ontvangt	Ondernemingen	196	46	23,5%
CO 02	Aantal ondernemingen dat subsidie ontvangt	Ondernemingen	138	37	26,8%
CO 03	Aantal ondernemingen dat andere financiële steun dan subsidies ontvangt	Ondernemingen	58	9	15,5%
CO 06	Particuliere investeringen die zijn afgestemd op overheidssteun voor ondernemingen (subsidies)	EUR	13.700.000	26.801.336	196%
CO 07	Particuliere investeringen die zijn afgestemd op overheidssteun voor ondernemingen (niet-subsidies)	EUR	13.700.000	18.243.294	133%
CO 30	Extra capaciteit aan hernieuwbare energie	MW	40	22.579	56.448,3%²
CO 31	Aantal huishoudens met verbeterde energieverbruik-classificatie	Huishoudens	1000	1.600	160,0%
2.b	Extra capaciteit aan restwarmte	MW	45	10.280	22.844,4%
2.c	Aantal acties gericht op proces-ondersteuning, vraagbundeling en business cases voor hernieuwbare energie	Acties	120	18	15,0%
2.d	Aantal leningen en garanties gericht op het wegnemen van financieringsobstakels op het gebied van hernieuwbare energie	Huishoudens	18	374	2.077,8%³
2.e	Aantal stimuleringsprojecten gericht op investeringen in hernieuwbare energie	Stimuleringsprojecten	6	0	0,0%
2.f	Aantal leningen en garanties gericht op het wegnemen van financieringsobstakels op het gebied van energie efficiëntie	Leningen en garanties	40	2	5,0%
2.g	Aantal stimuleringsprojecten gericht op energie efficiëntie	Stimuleringsprojecten	12	0	0,0%

Tabel 7: Verwachte realisatie outputindicatoren o.b.v. gegevens gehonoreerde aanvragen

² De verwachte realisatie t.o.v. de streefwaarde in percentages is bij de OP indicatoren CO30 en 2.b zeer hoog. Deze percentages zijn vervormd door twee incidentele projecten; de Betondroger en de Asfaltcentrale. Deze twee projecten hebben in de projectdocumentatie door hun schaalgrootte relatief hoge realisatiewaarden toegekend.

³ De verwachte realisatie t.o.v. de streefwaarde in percentages is bij de OP indicator 2.d eveneens opvallend hoog. Dit komt door het VvE Duurzaamheidsfonds Den Haag waaruit meerdere projecten voortvloeien. Hierdoor is het aantal leningen en garanties gericht op het wegnemen van financieringsobstakels op het gebied van hernieuwbare energie in dit project relatief hoger uitgevallen ten opzichte van de andere projecten. Ook hier gaat het dus om een incidenteel geval, waardoor het percentage van de verwachte realisatie t.o.v. de streefwaarde relatief hoog uitvalt.

vier

Bevindingen interviews (kwalitatieve analyse)

Voor deze evaluatie zijn interviews afgenomen met 16 personen. Deze respondenten zijn zorgvuldig geselecteerd op basis van hun betrokkenheid bij onderdelen van het KvW II-programma. Hierbij is rekening gehouden met een juiste afspiegeling van de verschillende type betrokkenen. Voor deze evaluatie zijn onder meer de MA, de steunpunten, de DC, de penvoerders van beschikte en niet gehonoreerde aanvragen en een vertegenwoordiger van TKI Urban Energy – een topconsortium voor kennis en innovatie binnen de topsector energie – bevraagd. Tijdens de interviews is gebruik gemaakt van een semi-gestructureerde topiclist. Deze topiclist is grotendeels gebaseerd op de uitkomsten van het deskresearch zoals geanalyseerd in hoofdstuk 3. Hoofdstuk 4 vormt een samenvatting van de belangrijkste bevindingen uit de interviews.

4.1 Belangstelling voor koolstofarme economie

De belangstelling voor de PA2 openstellingen blijft achter bij de verwachtingen blijkt uit de gesprekken met zowel de MA, de steunpunten, als de DC. Uit de interviews blijkt dat KvW II weinig specifieke marketing- en communicatiemiddelen heeft ingezet om de openstelling te promoten. Zeker in vergelijking met subsidieprogramma's van TKI Urban Energy, waarbij onder meer matchmaking events worden georganiseerd om projectconsortia te vormen.

De steunpunten geven aan regelmatig contact te hebben met initiatiefnemers. Echter, initiatiefnemers kiezen er veelal voor om geen aanvraag in te dienen. De betrokkenen vinden het logisch dat initiatiefnemers eerst kijken naar andere vormen van subsidies. Deze subsidies worden laagdrempeliger geacht dan KvW II, omdat zij minder complex zouden zijn qua wet- en regelgeving en indicatoren. Daarnaast kennen deze subsidies – die door lokale, regionale, provinciale en nationale overheden worden verstrekt – minder verantwoordingslast dan EFRO-financiering. De complexiteit van het KvW II wordt onderschreven door verschillende factoren. Meerdere aanvragers gaven aan dat het onmogelijk was de aanvraag te schrijven zonder inzet van een intermediair. Aanvragers gaven aan dat het aanvraagformulier onsamenhangend is in vergelijking met andere subsidieprogramma's. Het OP wordt ervaren als ondoorgrondelijk, onduidelijk en vaag. Het onderscheid tussen innovatie en koolstofarm is voor veel aanvragers onduidelijk. Tot slot gaven de aanvragers aan dat de formuleringen veel ruimte over laten voor interpretatie.

Afgaande op de OP tekst werden veel initiatieven verwacht die zich zouden richten op vraagbundeling en procesregie. De belangstelling van met name dit type initiatieven valt tegen blijkt uit het onderzoek. De DC beoordelingen zijn hierbij mogelijk van grote invloed. Zij hebben dit type projecten meerdere keren negatief beoordeeld. De DC heeft de reputatie streng te beoordelen en heeft ook diverse aanvragen – in de ogen van de steunpunten en de MA – laag beoordeeld. Daarnaast zijn de quickscans veelal negatief beoordeeld, waardoor deze vervolgens niet meer zijn ingediend door de aanvragers. Dit heeft de 'branding' van de openstellingen geen goed gedaan, waardoor – volgens sommige respondenten – de aantrekkelijkheid van het KvW II-programma is afgenomen.

Kortom, er is een opvallende discrepantie tussen de verwachtingen van de aanvragers en de beoordelaars. De DC keurt voornamelijk projecten goed met een sterke businesscase in tegenstelling tot de procesprojecten en aanjaagprojecten die zich aandienen, waardoor een mismatch ontstaat. Daarnaast is het programma miniem zichtbaar voor potentiële aanvragers, wat het aantal aanvragen niet bevordert.

Daarnaast zien respondenten ook dat de markt moeite heeft met het toewijzen van een regie- en eigenaarschapsrol in energie- en duurzaamheidsprojecten. Wie is de probleemeigenaar van vraagstukken in de energietransitie? Wie voelt de 'pijn'? En wie voelt zich vervolgens genoodzaakt om de regie te pakken en een samenwerkingsproject op te zetten? Woningcorporaties en energiebedrijven werd voorheen een dergelijke rol toebedeeld. Wegens maatschappelijke en politieke druk zijn zij echter genoodzaakt zich voornamelijk met hun primaire activiteiten bezig te houden. Hierdoor hebben zij minder ruimte om als regievoerder op te treden bij dergelijke samenwerkingsprojecten en moet de gemeente meer actief aan de slag gaan om goede projecten te destilleren.

Tot slot zijn de kansen voor investeringen in het programma in biomassa overschat. Op deze markt zijn een aantal monopolisten actief. Bovendien heeft de publieke opinie invloed gehad op de aanwas van biomassaprojecten. De negatieve beeldvorming rondom biomassa heeft de toestroom aan biomassa-projecten tegengewerkt. Uit de gesprekken is gebleken dat de behoefte groter is aan demonstratieprojecten en de marktintroductie van innovaties dan aan biomassaprojecten zoals het OP had beoogd.

Aanbeveling(en)

- In de volgende programmaperiode is het van belang meer kaders te bieden voor de te ontwikkelen projecten, en een betere omschrijving van het type projecten, zodat minder vaak een mismatch voorkomt en verwachtingen van aanvragers en beoordelaars meer op één lijn liggen;
- Aangezien het voor projecten lastig blijkt te investeren in de aanjaagfase van projecten, is het wenselijk een deel van het budget te investeren in procesgeld en in de toeleiding naar kapitaal.

4.2 Inhoudelijke interpretatie

Het merendeel van de respondenten geeft aan dat de OP tekst complex en onvoldoende duidelijk is. Het OP lijkt breed te zijn opgesteld om hiermee een breed palet aan activiteiten te kunnen financieren. Dit leidt echter tot een gebrek aan focus. Met name het ontbreken van een heldere omschrijving van de subsidiabele projectactiviteiten en voorbeelden van gewenste projecten worden node gemist.

Een belangrijk aandachtspunt is het verschil van interpretatie van de OP tekst. Er zijn verschillende interpretaties over of bepaalde activiteiten wel of niet in aanmerking komen voor financiering. Met name tussen de steunpunten en de DC zijn deze verschillen groot. De DC interpreteert de tekst vrij letterlijk, terwijl de steunpunten meer handelen 'in de geest' van het OP. De interpretatieverschillen en de bijbehorende onduidelijkheden zijn verwarrend voor alle partijen, zeker ook voor initiatiefnemers. Hierdoor is onvoldoende duidelijk voor de initiatiefnemers aan welke beoordelingscriteria zij precies moeten voldoen en wat het gewicht is van deze criteria. De DC lijkt zich vooral te focussen op de businesscasecriteria en minder op proces- en vraagbundelingscriteria. Echter, de opstellers van het OP hebben de kaders bewust ruim opgesteld – en dus open voor interpretatie – opdat het OP hierdoor weinig beperkingen en limieten kent zodat een grote groep aanvragers zou worden bereikt.

In de praktijk lijken de brede kaders tot verwarring te leiden bij aanvragers en beoordeelt de DC de aanvragen vooral met een businesscase bril.

De complexiteit van de formuleringen leidt er toe dat de meeste aanvragers genooddaakt zijn een intermediair in te schakelen. Deze experts ondersteunen aanvragers bij het vertalen van de OP tekst naar projectactiviteiten en andersom. Aanvragers zijn het erover eens dat een intermediair een pré is om tot een kansrijke indiening te komen. Het inschakelen van een intermediair wordt hierbij niet als hinderlijk ervaren.

Aanbeveling(en)

- Hoewel de OP tekst vooraf bij verschillende stakeholders (waaronder energiemaatschappijen en woningcorporaties) is getoetst blijken zij uiteindelijk niet de aanvragers van projecten te zijn. De meeste aanvragers zijn particuliere ondernemers en overheden. Voor de volgende programmaperiode is het wenselijk de OP tekst duidelijker te formuleren en meer voorbeelden van gewenste projecten te benoemen en business cases daarvan te toetsen op inpasbaarheid.

4.3 Concurrerend aanbod aan subsidiemiddelen

Door respondenten wordt onderschreven dat er een toenemend aanbod is aan subsidies en revolverende fondsen gericht op het thema Energietransitie. Een compleet beeld van het aanbod en de overlap met EFRO-middelen ontbreekt echter. Aanvragers ervaren dit als verwarrend en omschrijven het ondoorzichtige aanbod als een 'woud van financieringsbronnen'. Mede hierdoor zijn de KvW II openstellingen onvoldoende zichtbaar is voor aanvragers.

Bij het opstellen van het OP is in zekere zin rekening gehouden met het concurrerende aanbod. Het KvW-programma heeft zich destijds gericht op activiteiten die bij andere subsidieverstrekkers niet aan bod kwamen, waaronder de activiteiten gericht op vraagbundeling, procesregie en het mogelijk maken van financiering voor biomassa-projecten. Echter, sinds de openstelling in 2013 is veel veranderd. Via het Ministerie van BZK, VNG en de Topsector Energie zijn er veel financieringsprogramma's gestart – en in sommige gevallen alweer afgerond. Deze programma's subsidiëren een breed scala aan activiteiten.

De Rijksoverheid is middels RVO en de Topsector Energie een relevante subsidieverstrekker. De subsidieprogramma's van de Topsector Energie zijn in euro's omvangrijker dan KvW II. Erkend wordt dat de Topsector Energie programma's – in de vorm van bijvoorbeeld TKI Urban Energy – zich met name toespitsen op de proof- of conceptfase. Dit is complementair aan het Kansen voor Westprogramma waarbij projecten zich richten op de valorisatiefase. De openstellingen van de Topsector Energie wordt over het algemeen flink overschreden, terwijl de benutting van de KvW II-gelden achter blijft bij de verwachting. Uit de interviews blijkt het logisch eerst een beroep te doen op de Topsector Energie, omdat het Nederlands geld is en lagere verantwoordingslasten kent.

Aanbeveling(en)

- Uitvoeren marktanalyse van het huidige subsidielandschap. Gelet op de snelheid van ontwikkelingen van deze markt is het zinvol vaker een dergelijke analyse uit te voeren;
- Samenwerking opzoeken met andere subsidieverstrekkers, om daarmee de complementariteit te blijven borgen.

4.4 Beoordeling van aanvragen

De beoordeling van koolstofarme economie projecten wordt door de DC als lastig ervaren, mede door het ontbreken van een 'value for money' methode. Als alternatief is een 'CO₂ value for money' methode geïntroduceerd: bij een goed project zou een EFRO-investering van € 10 ongeveer gelijk moeten staan aan 1 ton CO₂-uitstoot besparing per jaar. Dit is qua berekeningswijze gelijk aan de prijsstelling van het afkopen CO₂-emissierechten bij de emissierechthandel.

Bij gebrek aan handvatten is de DC deze denkwijze bij vrijwel iedere aanvraag gaan toepassen, tot verrassing van zowel de steunpunten als de aanvragers. Hierdoor zijn met name de procesregie en vraagbundeling projecten negatiever beoordeeld, omdat het voor deze projecten lastig is een concrete CO₂-besparing inzichtelijk te maken. In 2017 is de discussie gevoerd over het toepassen van de desbetreffende CO₂-berekening. De uitkomst was dat de DC de methode minder strikt zou toepassen, maar dat aanvragers hun (potentiële) CO₂-besparing wel fatsoenlijk dienen te onderbouwen.

De DC beoordeelt niet alleen koolstofarme economie aanvragen. Het merendeel van de aanvragen betreft innovatie projecten. Dit is niet verwonderlijk aangezien 80% van het KvW II-budget voor PA1 – innovatie – is bestemd. Volgens diverse respondenten heeft dit de consequentie dat ook PA2-projecten door een PA1-bril worden bekeken en beoordeeld. Dit valt onder meer af te leiden uit de feedback over MKB-betrokkenheid – geen verplichting bij PA2 – en de aanzienlijke aandacht voor de businesscase – wat slechts 5 van de 100 punten behelst bij PA2.

Het is de vraag of de wijze waarop de DC in West met het puntentellingsysteem om gaat de inhoudelijke discussie niet te veel ondersneeuwt. Kansen voor West zou op dit punt de ervaringen van de andere managementautoriteiten kunnen meenemen. Zo wordt in OPZuid bijvoorbeeld een meer kwalitatieve beoordelingssystematiek toegepast. Aanvragen krijgen het label 'onvoldoende', 'voldoende', 'goed' of 'excellent' als rating.

Tot slot wordt de pitch voor de DC door aanvragers als ongemakkelijk en stressvol ervaren. Zelfs ervaren professionals die in hun carrière reeds voor hete vuren hebben gestaan omschrijven de pitch als oncomfortabel. De meerwaarde voor de pitch wordt echter wel gezien. Het biedt een uitgelezen kans een aanvraag goed toe te lichten en twijfel bij de DC weg te nemen. Wel wordt beaamd dat voor dit onderdeel meer tijd nodig is.

Aanbeveling(en)

- Verduidelijken richtlijnen beoordeling;
- Optimaliseren 'CO₂ value for money' methode;
- Overwegen hanteren kwalitatieve beoordelingssystematiek;
- Meer tijd uittrekken voor pitch bij DC.

4.5 Samenstelling deskundigencommissie

De DC kent één deskundige op het gebied van energie. Door het merendeel van de respondenten wordt dit als te weinig ervaren. De keuze voor PA2 – 20% van het KvW II-budget – biedt ruimte voor en vereist eigenlijk meer dan slechts één deskundige op dit thema, in de ogen van het merendeel van de respondenten. Het werken met één expert maakt het lastiger om aanvragen vanuit meerdere invalshoeken te belichten, waardoor de kans aanwezig is dat aanvragen vanuit een te eenzijdige blik worden beoordeeld. Enkele aanvragers merken op dat ook de overige DC-leden – die geen expert zijn op het gebied van energie – scherpe en terechte vragen stelden en zich inhoudelijk mengden met de discussies.

Naast het feit dat er enkel één energie-deskundige aanwezig is in de DC, heeft de DC een hoog wetenschappelijk karakter met een relatief hoge gemiddelde leeftijd. In een omgeving waar innovatie en nieuwe technologie de boventoon voert, lijkt de samenstelling van de DC geen optimale afspiegeling van het klimaat waarin dergelijke projecten zich ontwikkelen. De huidige samenstelling van de DC lijkt niet in lijn met hoe het programma dit heeft beoogd: *“een evenwichtige verdeling met experts uit de kenniswereld, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties, rekening houdend met diversiteit in geslacht en leeftijd”*.

Aanbeveling(en)

- Toepassen flexibele pool van deskundigen.

4.6 Uitputting middelen

Doordat in de beginfase van de programmaperiode weinig PA2-aanvragen zijn beschikt, gaat KvW II haar mijlpalen voor 2018 niet halen. Dit heeft gevolgen voor de middelen die KvW II vanuit de EU ontvangt. Mogelijk wordt de prestatiebonus hierdoor niet behaald. De MA heeft echter ingezet op een programmawijziging. Het programma heeft een andere insteek gekregen dan oorspronkelijk bedoeld was waardoor het minder projecten oplevert. Ondanks dat het minder projecten oplevert, leveren de projecten wel de juiste output. Ondanks de tegenvallende belangstelling voor de openstellingen en het relatief lage aantal beschikte aanvragen, wekken de steunpunten en de MA de indruk er vertrouwen in te hebben dat alle middelen bijtijds kunnen worden uitgeput.

De steunpunten hebben nog een aantal jaren om initiatieven toe te leiden naar een succesvolle aanvraag. Daarnaast is de verwachting dat de toegenomen inspanningen van het Rijk op het thema Energietransitie – in juni 2018 is het Klimaat & Energie Akkoord gepresenteerd – op de korte termijn zullen leiden tot veel meer initiatieven. Initiatieven waarvan een deel ook zal kijken naar de KvW II openstelling.

Een deel van de PA2-middelen is toegekend als cofinanciering aan duurzaamheidsfondsen. Deze revolverende fondsen (ED, SOFIE en het VvE Verduurzamingsfonds) zijn pas recentelijk beschikt, waardoor nog geen leningen zijn verstrekt. Desalniettemin wordt verwacht dat ook deze middelen bijtijds worden uitgeput. De – voor EFRO-vereiste – marktonderzoeken tonen een significante vraag naar duurzaamheidsleningen en laten zien dat de belangstelling voor verduurzaming en energietransitie de komende jaren gaat toenemen. Bovendien hebben de fondsen nog voldoende tijd – tot uiterlijk 2023 – om de leningen te verstrekken.

Aanbeveling(en)

- Intensiveren communicatie-activiteiten steunpunten;
- Extra inspanningen om aanvragen te werven, ook in het kader van de juist gestarte revolverende fondsen.

4.7 Overige bevindingen

Uit een aantal interviews blijkt dat de rollen van de actoren onvoldoende duidelijk zijn. De DC heeft andere verwachtingen van de steunpunten. Zo veronderstelt de DC onder meer dat de steunpunten de initiatiefnemers actief begeleiden bij hun projectontwikkeling en -aanvraag. In de praktijk blijkt de rol van de steunpunten beperkt als het gaat om de ondersteuning van de initiatiefnemers bij hun aanvraag. Anderzijds vinden de steunpunten dat de DC soms haar rol overschrijdt en te streng en te volhardend is in haar beoordeling.

Aanbeveling(en)

- Arrangeren gesprek steunpunten en (voorzitter van) DC om de mismatch te bespreken in de verwachtingen, met name ook in relatie tot de achterblijvende benutting van prioritaire as koolstofarme economie.

vijf

Aanbevelingen

In dit hoofdstuk worden de aanbevelingen omschreven die voortkomen uit onze analyse. De aanbevelingen zijn uitgewerkt in korte en lange termijn leereffecten. Oftewel leereffecten voor de huidige en volgende programmaperiode.

5.1 Korte termijn

Marketing en Communicatie

1. Organiseren bijeenkomsten

Wij adviseren om op de korte termijn een bijeenkomst te organiseren. Een bijeenkomst geeft meer bekendheid aan de openstellingen en de mogelijkheden worden op deze wijze zichtbaar voor potentiële aanvragers. Dit geldt met name voor de steunpunten die nog geld over hebben en moeite hebben met het vinden van de juiste projecten. Zo kan deze bijeenkomst nog een bijdrage leveren aan de aanwas van projecten binnen de huidige programmaperiode.

Concurrerend aanbod aan subsidiemiddelen

2. Samenwerking opzoeken met andere subsidieverstrekkers

Wij adviseren de MA en de steunpunten contact op te nemen met concurrerende subsidieverstrekkers zoals TKI Urban Energy, VNG en RVO. Dit zijn subsidieverstrekkers die veelal complementair zijn aan KvW II, maar deels ook het programma overlappen. Aanvragen die niet goed passen binnen hun openstellingen, zouden wellicht wel in aanmerking komen voor EFRO-middelen. Het doorverwijzen van (niet-passende) initiatieven of afgeronde (innovatie)projecten door bijvoorbeeld RVO, biedt voor KvW II een kans om de projectpijplijn te vullen. De samenwerking kan in de volgende programmaperiode leiden tot een meer onderscheidend en beter zichtbaar EFRO-programma.

Beoordeling van aanvragen

3. Verduidelijken richtlijnen beoordeling

De richtlijnen van de beoordeling van PA2-projecten worden als onduidelijk ervaren. Het verduidelijken van wat wel en wat niet relevant is bij de beoordeling van PA2-projecten, helpt de DC bij de beoordeling en helpt de steunpunten bij het informeren van de initiatiefnemers.

4. Meer tijd uittrekken voor pitch bij DC

De pitch bij de DC wordt als zeer waardevol ervaren. Zowel door aanvragers als door de DC zelf. Het helpt beide partijen om de aanvraag te duiden en te beoordelen. In huidige vorm krijgt iedere aanvrager slechts vijf minuten om zijn project te pitchen en enkele minuten om vragen te beantwoorden. Wij raden aan hiervoor meer tijd te reserveren, tenminste een kwartier. Gezien het geringe aantal te beoordelen projecten zou daarvoor voldoende ruimte gereserveerd kunnen worden.

5. Optimaliseren 'CO₂ value for money' methode

Wij adviseren de 'CO₂ value for money' nogmaals ter discussie te stellen. Allereerst was het voor de aanvragers in eerste instantie onduidelijk dat zij deze methode moesten hanteren. Wij adviseren hierin om deze richtlijn meer duidelijk te communiceren naar de aanvragers toe. Ten tweede is de CO₂-methode voor procesregie en vraagbundeling projecten moeilijker aan te tonen. Een duidelijke koers in het hanteren van de CO₂ -methode is gewenst. Van belang is hierbij te achterhalen wat de werkelijk beoogde doelstellingen zijn van prioritaire as 2, zodat hier in het vervolg geen mismatch meer kan voorkomen.

Samenstelling deskundigencommissie

6. Toepassen flexibele pool van deskundigen

De huidige DC is aangesteld tot en met 30 april 2018. In de loop van 2018 wordt de werking en samenstelling van de DC geëvalueerd, wat mogelijkheden biedt voor wijzigingen. Als aanbeveling zou de samenstelling meer fluïde gemaakt kunnen worden, middels een flexibele pool van deskundigen, waarbij deskundigen afhankelijk van de thema's van de te beoordelen aanvragen worden opgeroepen. Wij adviseren dan ook op korte termijn de samenstelling van de DC te heroverwegen. Indien wordt gekozen de huidige DC te herbenoemen, raden wij aan een tweede deskundige aan te stellen op het gebied van energie óf externe expertise in te vliegen ingeval de thematiek van een project hierom vraagt.

Uitputting middelen

7. Intensiveren communicatie-activiteiten steunpunten

Wij raden aan extra effort te steken in communicatie-activiteiten omtrent de openstellingen. Aanvragers gaven aan dat er weinig bekendheid wordt gegeven aan de openstellingen middels promotie, marketing- en communicatie-activiteiten. Op deze manier zijn de openstellingen onzichtbaar voor potentiële aanvragers, waardoor mogelijk minder initiatiefnemers een aanvraag indienen. Het onder de aandacht brengen middels diverse communicatiekanalen is hierbij belangrijk. Hierbij kun je denken aan (digitale) nieuwsbrieven, Twitter, LinkedIn, voorlichtingsbijeenkomsten en nieuwsberichten op de website van Kansen voor West. Dit geldt met name voor de steunpunten die nog geen zicht hebben op het bereiken van hun subsidieplafond. Meer duidelijkheid over welke projecten kansrijk zijn voor de KvW-middelen helpt hierbij – zie aanbeveling richtlijnen beoordeling.

8. Extra inspanningen om aanvragen te werven bij fondsprojecten

EFRO-middelen zijn tevens belegd in fondsprojecten. Bij deze fondsen zijn tot dusver nog geen leningen verstrekt. Dit komt onder meer door recente beschikking en het inregelen van acquisitie-activiteiten. Desalniettemin is het vooralsnog een zorgpunt of deze middelen tijds via leningen aan initiatieven worden verstrekt. Het kan geen kwaad extra inspanningen te leveren in het acquireren van aanvragen bij de fondsprojecten, om zo de zekerheid van het besteden van de middelen extra te borgen.

Rolverdeling

9. Arrangeren gesprek steunpunten en (voorzitter van) DC

Uit de interviews blijkt dat de steunpunten en de DC verwachtingen hebben van elkaar. Verwachtingen die soms niet lijken te matchen met de (gedefinieerde) rollen van beide partijen. Tot op heden hebben de steunpunten en de DC weinig contactmomenten gekend, waardoor verkeerde verwachtingen ontstaan en kritisch op elkaars functioneren wordt gereflecteerd. Om elkaars rollen helder te definiëren, adviseren wij de MA een gesprek tussen de steunpunten en (de voorzitter van) de DC te arrangeren en dit periodiek te organiseren om op deze wijze een goede uitwisseling van informatie te verzorgen

5.2 Lange termijn

Concurrerend aanbod aan subsidiemiddelen

10. Uitvoeren marktanalyse van huidige subsidielandschap

Wij adviseren de MA een marktanalyse uit te voeren naar het huidige subsidielandschap. Dit landschap is omvangrijk, maar voor veel partijen (te) ondoorzichtig. Het is voor zowel de MA als de doelgroep van belang in kaart te brengen welke middelen beschikbaar zijn en voor welke doelgroep deze zijn beoogd. Om zo de witte vlekken in kaart te brengen en de EFRO-middelen toe te spitsen op daar waar in de markt vraag naar is. Een dergelijke analyse is zowel bruikbaar voor finetuning en vermarkting van de laatste openstellingen, als voor de investeringsprioriteiten van de volgende programmaperiode.

Belangstelling voor PA2

11. Overwegen de ontwikkelcapaciteit als thema ter beschikking te stellen

De belangstelling voor PA2 is gering blijkt uit deze evaluatie. Aangezien het voor projecten lastig blijkt te investeren in de aanjaagfase van projecten, is het wenselijk een deel van het budget te investeren in procesgeld en in de toeleiding naar kapitaal. Wij adviseren de OP-opstellers te overwegen de ontwikkelcapaciteit en de toeleiding naar kapitaal voor koolstofarme economie als thema ter beschikking te stellen. Tevens zou het KvW-programma in de volgende programmaperiode de PA2 pro-actiever uit moeten dragen naar de markt, door meer promotie te maken en MarCom-middelen in te zetten.

Beschrijving PA2 in KvW II-programma

12. Verduidelijken formulering van de OP tekst

De OP tekst wordt als complex en onduidelijk ervaren. Voor de volgende programmaperiode is het wenselijk de OP tekst duidelijker te formuleren en meer voorbeelden van gewenste projecten te benoemen.

Beoordeling van aanvragen

13. Overwegen hanteren meer kwalitatieve beoordelingssystematiek

De laatste aanbeveling betreft de beoordelingssystematiek van het programma. Een meer kwalitatieve beoordeling verlegt het accent bij de beoordeling meer naar de inhoud van de projecten.

Bijlagen

1. Verleende aanvragen – EFRO KvW II prioritaire as 2
2. Afgewezen aanvragen – EFRO KvW II prioritaire as 2
3. Beoordeling quickscans – EFRO KvW II prioritaire as 2
4. Overzicht respondenten interviews

bijlage 1

Verleende aanvragen – EFRO KvW II prioritaire as 2

Overzicht

1. KvW-00004: Waerdse Energie Circuit (Noord-Holland)
2. KvW-00066: Aardwarmte Combinatie Luttelgeest (Flevoland)
3. KvW-00067: MCFA fabriek ChainCraft (Noord-Holland)
4. KvW-00104: Ontwikkeling Smart Grid ECW (Noord-Holland)
5. KvW-00106: VvE Duurzaamheidsfonds Den Haag (Den Haag)
6. KvW-00113: PowerParking (Flevoland)
7. KvW-00150: Betondroger Rewinn (Amsterdam)
8. KvW-00153: Opschaling Zonnestroom voor Huurders (Amsterdam)
9. KvW-00155: Nieuwe Generatie Asfaltcentrale (Utrecht stad)
10. KvW-00186: Investeringsimpuls Energiefonds Den Haag (Zuid-Holland)
11. KvW-00188: Investeringsimpuls Fonds Financieringsinstrument SOFIE (Rotterdam)
12. KvW-00190: Investeringsimpuls Fonds SOFIE GTI (Rotterdam)

1. Waerdse Energie Circuit

Naam	Waerdse Energie Circuit
#	KvW-00004
Steunpunt	Provincie Noord-Holland
Penvoerder	Kodi B.V.
Partners	Samenwerking tussen ZON Energie Ontwikkelmaatschappij B.V., Kodi B.V., Gemeente Heerhugowaard en Hogeschool InHolland.
EFRO-bijdrage	€ 800.000 (EFRO € 400.000 en Rijkscofinanciering van € 400.000)
Looptijd	1 apr 2015 t/m 31 mrt 2018
Project	In dit project gaat het om terugdringen van het CO ₂ gebruik door hergebruik van restwarmte. In de eerste fase van het project kan 10% na opwaardering direct heringezet worden. In fase 2 wordt dat percentage veel hoger. Door restwarmte door te verkopen aan bedrijven en eigenaren van woningen loopt de besparing op tot 44%.

2. Aardwarmte Combinatie Luttelgeest

Naam	Aardwarmte Combinatie Luttelgeest
#	KvW-00066
Steunpunt	Provincie Flevoland
Penvoerder	Aardwarmte Combinatie Luttelgeest BV
Partners	n.v.t.
EFRO-bijdrage	€ 1.200.000
Looptijd	1 jan 2015 t/m 31 dec 2016
Project	Aardwarmte Combinatie Luttelgeest BV is opgericht door twee tuinders met de ambitie in 2016 geothermische warmte te benutten voor de glastuinbouw en daarmee de CO ₂ uitstoot drastisch te verminderen en een bijdrage te leveren aan een koolstofarme economie. Met de op ca 1.800 m diepte gewonnen aardwarmte zullen in 2016 de kassen van Bernhard Plantenkwekerij B.V. en Leo Hoogweg Kwekerij B.V. (betreft het buurtbedrijf) van warmte worden voorzien. Daarmee levert het geothermieproject Luttelgeest een jaarlijkse bijdrage op van 18.000 ton CO ₂ emissiereductie en wordt jaarlijks 10,6 mln. m ³ aardgas bespaard. Met het geothermieproject Luttelgeest is een investering van € 16,5 miljoen gemeoid.

3. MCFA fabriek ChainCraft

Naam	MCFA fabriek ChainCraft
#	KvW-00067
Steunpunt	Provincie Noord-Holland
Penvoerder	ChainCraft
Partners	n.v.t.
EFRO-bijdrage	€ 893.200
Looptijd	1 okt 2015 t/m 31 dec 2018
Project	Momenteel worden voedselresten uit de food industrie omgezet naar biogas voor elektriciteit en warmte productie. De MCFA fabriek ChainCraft wordt een demonstratiefabriek waar ruim 10.000 ton voedselresten (over-de-datum product van supermarkten) worden omgezet naar middellange vetzuren (medium chain fatty acids = MCFA). Deze vetzuren zullen gebruikt worden als grondstof voor in bijvoorbeeld diervoeding, verf, smeermiddelen of weekmakers. Dat is beter voor het milieu en economisch gunstiger. Slaagt dat dan wordt de fabriek opgeschaald naar >100.000 ton voedselresten die worden omgezet naar >10.000 ton MCFA.

4. Ontwikkeling Smart Grid ECW

Naam	Ontwikkeling Smart Grid ECW
#	KvW-00104
Steunpunt	Provincie Noord-Holland
Penvoerder	ECW Warmte BV
Partners	Samenwerking tussen ECW Warmte B.V., Royal Pride Holland B.V., Kwekerij de Wieringermeer C.V., BarEnergy B.V., Helderman Energie B.V., Sweetpoint Middenmeer BV, Redharvest Middenmeer BV en AgroCare Beheer B.V.
EFRO-bijdrage	€ 350.846,29
Looptijd	26 mei 2016 t/m 31 dec 2018
Project	De Energie Combinatie Wieringermeer (ECW) is de particuliere netbeheerder voor gas, elektra en warmte productie en transport op Agriport A7. Dochter ECW Warmte gaat samen met Westland Infra, de glastuinbouwbedrijven op AgriportA7 en Noodvermogenpool een Smart Grid ontwikkelen. Het doel is een complete integratie van bestaande systemen, waardoor de verschillende energiebronnen onderling zodanig worden geoptimaliseerd dat de energie efficiency zo hoog mogelijk wordt. Op die wijze wordt een forse reductie van het gebruik van fossiele brandstoffen bereikt. Daarnaast wordt een dedicated netwerk ontwikkeld dat alle energie gerelateerde informatie van alle aanbieders en gebruikers verzamelt. Dit biedt de mogelijkheid om heel snel op de actuele situatie te kunnen inspelen.

5. VvE Duurzaamheidsfonds Den Haag

Naam	VvE Duurzaamheidsfonds Den Haag
#	KvW-00106
Steunpunt	Den Haag (regionaal)
Penvoerder	Holdingfonds Economische Investeringen Den Haag
Partners	n.v.t.
EFRO-bijdrage	€ 2.000.000
Looptijd	1 sep 2016 t/m 31 aug 2020
Project	Het VVE Duurzaamheidsfonds Den Haag biedt aan Haagse VvE's met maximaal negen appartementen, de mogelijkheid aan om een lening te sluiten om panden duurzamer te maken. De doelstelling is dat, na afloop van het project 350 leningen verstrekt zijn en daarmee 1.600 woningen duurzamer gemaakt.

6. PowerParking

Naam	PowerParking
#	KvW-00113
Steunpunt	Provincie Flevoland
Penvoerder	Provincie Flevoland
Partners	Samenwerking tussen Provincie Flevoland, Schiphol Nederland bv, Ontwikkeling Maatschappij Airport Lelystad Almere, N.V. Luchthaven Lelystad, Technische Universiteit Delft, Pontis Engineering, Eneco Zakelijk en Alfen.
EFRO-bijdrage	€ 1.240.498 (EFRO € 620.249 en Rijkscofinanciering € 620.249)
Looptijd	1 jan 2017 t/m 31 dec 2019
Project	<p>Het doel van het project PowerParking is om (grote) parkeerterreinen te ontwikkelen tot een geïntegreerde 'lokale energiecentrales'.</p> <p>Op twee parkeerplaatsen wordt een pilot uitgevoerd; op de luchthaven (langparkeren) en op het aangrenzende bedrijventerrein (dagparkeren). De parkeerplaatsen worden uitgerust met een dak van zonnepanelen. Er worden in eerste instantie 200-250 parkeerplekken, verdeeld over het bedrijventerrein en de luchthaven, overkapt met 5000 m2 zonnedak (0,5 MW opgesteld vermogen). De terreinen worden voorzien van een DC netwerk, bidirectionele laadinfrastructuur en LED verlichting. Door middel van een smart grid wordt opgewekte energie daarheen geleid waar ze het meeste opbrengt (snelladen, laden) en zo nodig tijdelijk opgeslagen. Het overschot aan energie kan in de verdere lokale behoefte voorzien.</p> <p>Naast de ontwikkeling van het technische model, worden in PowerParking de sociaal-economische en marketing aspecten onderzocht en een samenwerkingsmodel ontwikkeld. Er moet onder andere worden onderzocht onder welke voorwaarden elektrische autobezitters akkoord gaan met het gebruik van hun accu's voor tijdelijke energie-opslag en welke arrangementen de parkeerplaatseigenaren hiervoor kunnen aanbieden.</p>

7. Betondroger Rewinn

Naam	Betondroger Rewinn
#	KvW-00150
Steunpunt	Amsterdam
Penvoerder	Rewinn BV
Partners	n.v.t.
EFRO-bijdrage	€ 923.600
Looptijd	1 okt 2017 t/m 31 mrt 2021
Project	<p>Betondroger Rewinn heeft een innovatieve betondroger ontwikkeld en succesvol getest, waarmee zij cementstof kan terugwinnen uit betonpuin. Hiermee is Rewinn in staat om 100% betonpuin hoogwaardig te recyclen. Het resultaat is een aanzienlijke verlaging van de CO₂-uitstoot, omdat minder primair cement en zand nodig is voor nieuw beton.</p>

8. Opschaling Zonnestroom voor Huurders

Naam	Opschaling Zonnestroom voor Huurders
#	KvW-00153
Steunpunt	Amsterdam (regionaal)
Penvoerder	LENS BV
Partners	Samenwerking tussen LENS B.V., Green4energy B.V. Patina Groep B.V. Stichting Ymere, Betronic B.V. en Maatschap Generic Media.
EFRO-bijdrage	€ 826.200
Looptijd	1 jul 2017 t/m 31 dec 2019
Project	Het brede consortium van ketenpartijen heeft zich tot doel gesteld om grootschalige uitrol van zonnestroomssystemen voor huurwoningen (van rijtjeshuis tot appartement) mogelijk te maken. Dit doet het consortium door fysieke ontwikkeling van zonnestroomtechnologie, ontwikkeling van ICT-koppelingen voor de organisatie, installatie en beheer. Daarnaast regelt het consortium de financieel juridische validatie van het systeem en biedt praktische oplossingen bij knelpunten die een rol spelen bij zonnestroom voor huurders. Hierdoor kan op een efficiënte en rendabele wijze aan de grote vraag naar zonnepanelen onder huurders worden voldaan. Het consortium richt zich in eerste instantie op de uitrol naar 8.500 woningen.

9. Nieuwe Generatie Asfaltcentrale

Naam	Nieuwe Generatie Asfaltcentrale
#	KvW-00155
Steunpunt	Utrecht stad
Penvoerder	ACLW BV
Partners	n.v.t.
EFRO-bijdrage	€ 2.919.300
Looptijd	2018 t/m 2021
Project	Dit project heeft als doel de meest duurzame asfaltcentrale van Nederland te realiseren, die nauwelijks nog stank en geluidshinder veroorzaakt voor de leefomgeving. De centrale kan daarom in het hart van het verzorgingsgebied staan, dicht bij de wegen en straten waar het asfalt nodig is, om transport en CO ₂ -uitstoot tot het minimum te beperken. De mengtrommels worden verwarmd met hernieuwbare energie en staan binnen. Het productieproces van de ACLWcentrale stoot daarom 87,5% / ± 8.000 ton minder CO ₂ uit dan een conventionele gasgestookte centrale.

10. Investeringsimpuls Energiefonds Den Haag

Naam	Investeringsimpuls Energiefonds Den Haag (ED II)
#	KvW-00186
Steunpunt	Zuid-Holland
Penvoerder	Stichting ED
Partners	n.v.t.
EFRO-bijdrage	€ 6.050.000
Looptijd	2018 t/m 2020
Project	Gemeenten Den Haag en Rotterdam trekken samen op met Provincie Zuid-Holland om voldoende financiering beschikbaar te stellen voor investeringen in deze reductiedoelstellingen. Het marktonderzoek heeft aangetoond dat er in Zuid-Holland meer vraag is naar financiering dan het beschikbare aanbod. Daardoor dreigt de gewenste verduurzaming relatief moeizaam tot stand te komen. Met het energiefonds Den Haag wordt op dit moment voor een deel tegemoet gekomen aan het geconstateerde marktfalen. De nieuwe investeringsimpuls via KvW II, biedt de mogelijkheid om de investeringscapaciteit aanzienlijk op te schalen en nieuwe partners zoals de EIB te interesseren voor mede-investering in te toekomst. ED C.V. zal zich voornamelijk richten op de opwek van hernieuwbare warmte en restwarmte in Zuid-Holland. ED C.V. is reeds een operationeel revolverend fonds, opgericht in het kader van het JESSICA-initiatief en kan daardoor snel en efficiënt investeren.

11. Investeringsimpuls Fonds Financieringsinstrument SOFIE

Naam	Investeringsimpuls Fonds Financieringsinstrument SOFIE
#	KvW-00188
Steunpunt	Rotterdam
Penvoerder	Stichting SOFIE
Partners	n.v.t.
EFRO-bijdrage	€ 5.089.983
Looptijd	2018-2021
Project	Gemeenten Rotterdam, Den Haag en Provincie Zuid-Holland trekken gezamenlijk op om voldoende financiering beschikbaar te stellen voor investeringen in CO ₂ reductiedoelstellingen. Het ex ante onderzoek heeft aangetoond dat er in Zuid-Holland meer vraag is naar financiering dan het beschikbare aanbod. Hierdoor dreigt de gewenste verduurzaming relatief moeizaam tot stand te komen. Met het financieringsinstrument SOFIE regionaal wordt een nieuwe impuls gegenereerd om deels tegemoet te komen aan het geconstateerde marktfaal. De nieuwe investeringsimpuls via Kansen voor West II biedt de mogelijkheid om de investeringscapaciteit aanzienlijk op te schalen en nieuwe partners zoals de EIB te interesseren voor mede-investering in te toekomst. SOFIE C.V. zal zich voornamelijk richten op de vraagzijde van hernieuwbare warmte en restwarmte in Zuid-Holland. SOFIE C.V. is reeds een operationeel revolverend fonds, opgericht in het kader van het JESSICA-initiatief en kan daardoor snel en efficiënt investeren. SOFIE voorziet in het wegnemen van investeringsobstakels via het aanbieden van maatwerkfinancieringen (leningen/garanties/participaties). Door financieringen te verstrekken in plaats van leningen, worden private investeerders geholpen hun businesscase rond te krijgen, terwijl ze zelf verantwoordelijk zijn een substantieel deel van de investeringen zelf te financieren.

12. Investeringsimpuls Fonds Financieringsinstrument SOFIE

Naam	Investeringsimpuls Fonds SOFIE GTI
#	KvW-00190
Steunpunt	Rotterdam
Penvoerder	Stichting SOFIE
Partners	n.v.t.
EFRO-bijdrage	€ 2.533.319
Looptijd	2018-2021
Project	Dit project speelt in op de ontbrekende schakel in de integrale wijkaanpak op het vlak van de financieringscapaciteit voor directe bevordering van het vestigingsklimaat in Rotterdam Zuid. In aansluiting op de doelstellingen van de Geïntegreerde Territoriale Ontwikkeling (GTI) heeft dit project de ambitie om met een nieuwe investeringsstrategie kapitaal beschikbaar te stellen voor revolverend fonds SOFIE. Naast het Stadshavensgebied zal het fonds ook voor Rotterdam Zuid, in aansluiting op het Nationaal Programma Rotterdam Zuid, beschikbaar komen voor investeringen in vestigingsklimaat, verduurzaming en herstel van economische functies.

bijlage 2

Afgewezen aanvragen – EFRO KvW II prioritaire as 2

Overzicht

1. KvW-00046: Projectbureau Wind (Flevoland)
2. KvW-00081: Buurtwarmtenetwerk Jaap Eden IJsbahn (Amsterdam)
3. KvW-00097: Financiering Energietransitie Amsterdam (FEA) (Amsterdam)
4. KvW-00098: Ontwikkeling Smart Grid ECW (Noord-Holland)
5. KvW-00101: PowerParking (Flevoland)
6. KvW-00102: Buurtwarmtenetwerk Jaap Eden IJsbahn (Amsterdam)
7. KvW-00103: Van Energy Challenges naar Energie-Ambassades (Utrecht)
8. KvW-00108: Smart Energy Systems (Noord-Holland)
9. KvW-00124: E-Harbour (Amsterdam)
10. KvW-00182: Bio-Hydrogen (Amsterdam)

1. Projectbureau Wind

Naam	Projectbureau Wind
#	KvW-00046
Steunpunt	Provincie Flevoland
Penvoerder	Gemeente Dronten
Partners	Samenwerking met Gemeente Zeewolde
EFRO-bijdrage	Onbekend
Puntentotaal	50 punten
Feedback	De additionaliteit is onvoldoende aangetoond en het effect is niet gekwantificeerd.
Project	Dit project heeft als doel de windenergieambities uit te breiden. De gemeenten Dronten en Zeewolde willen samenwerken vanuit één Projectbureau Wind. Het projectbureau is een verlengstuk van de gemeenten Dronten en Zeewolde en fungeert als centraal aanspreekpunt voor initiatiefnemers van windprojecten. Het projectbureau heeft een strategische rol en vertolkt op eenduidige wijze het beleid van de gemeenten. Daarin treedt zij kaderstellend op naar initiatiefnemers en toetst zij de windenergieplannen van de initiatiefnemers. Waar mogelijk ondersteunt zij de initiatiefnemers bij de bestuurlijke en ambtelijke (vergunnings-)processen om tot een snelle realisatie van windprojecten te komen. De operationele uitvoering van de procedures blijft bij de verantwoordelijke gemeenten liggen. De ontwikkeling van windenergieplannen en onderliggende businesscases is de verantwoordelijkheid van de initiatiefnemers.

2. Buurtwarmtenetwerk Jaap Eden IJsbahn

Naam	Buurtwarmtenetwerk Jaap Eden IJsbahn
#	KvW-00081
Steunpunt	Amsterdam (regionaal)
Penvoerder	Alliander N.V.
Partners	Samenwerking tussen Stichting Jaap Eden IJsbahn, Energiecoöperatie MeerEnergie, Gemeente Amsterdam, Hogeschool van Amsterdam, ODE Decentraal
EFRO-bijdrage	€ 336.619
Puntentotaal	64,2 punten
Feedback	Zwakke businesscase
Project	Het doel van dit project is om woningen te verwarmen met een warmtenet. Daarbij heeft dit project de buurtwarmtenetten in scope. Dat zijn warmtenetten met een lokale warmtebron die in een buurt worden aangelegd en waarbij bestaande

woningen en gebouwen worden aangesloten. Hierdoor hebben deze woningen geen aardgas meer nodig voor de verwarming en bereiding van warm tapwater. Dergelijke buurtwarmtenetten bestaan wel, maar alleen in buurten waar deze bij de bouw van de woningen zijn aangelegd. In dit project gaat het uitdrukkelijk om bestaande gebouwen. De warmtebronnen voor deze buurten kunnen zeer divers zijn, maar meestal gaat het om restwarmte van bedrijven en instellingen, of de toepassing van Warmte- Koude opslag op buurtniveau. Deze systemen kunnen veelal warmte uitwisselen met het bestaande stedelijke warmtenet. In het geval van het buurtwarmtenetwerk Jaap Eden IJsbahn gaat het om een warmtenet op basis van restwarmte van de kunstijsbaan. De warmte die vrijkomt bij het ijs maken wordt ingezet om de woningen te verwarmen. Middels een warmtepomp wordt deze warmte op het juiste temperatuurniveau gebracht.

3. Financiering Energietransitie Amsterdam (FEA) (Amsterdam)

Naam	Financiering Energietransitie Amsterdam (FEA)
#	KvW-00097
Steunpunt	Amsterdam
Penvoerder	Gemeente Amsterdam
Partners	In samenwerking met de Universiteit van Amsterdam.
EFRO-bijdrage	€ 608.266
Puntentotaal	61 punten
Feedback	Concrete implementatie is niet zichtbaar. Te veel focus op proces en begeleiding.
Project	Het project 'Financiering Energietransitie Amsterdam' (FEA) adresseert de geconstateerde knelpunten en biedt een integrale aanpak voor de fase voorafgaande aan het indienen van aanvragen bij publieke fondsen, zoals het duurzaamheidsfonds, en private financieringsinstellingen. Door 1) het faciliteren en genereren van kwalitatief betere projectvoorstellen en businesscases en 2) opschaling van duurzaamheidsinitiatieven en vraagbundeling binnen kansrijke sectoren en doelgroepen verbetert het project de toegang tot projectfinanciering door publieke en private fondsen. Door het genereren van meer investeringen draagt het project bij aan de energietransitie in Amsterdam. Het uitgangspunt is om bij het project FEA alle relevante partijen te betrekken die een rol spelen bij de realisering van investeringen in Amsterdam op het gebied van duurzame energie en energiebesparing.

4. Ontwikkeling Smart Grid ECW (Noord-Holland)

Naam	Ontwikkeling Smart Grid ECW
#	KvW-00098
Steunpunt	Provincie Noord-Holland
Penvoerder	ECW Warmte BV
Partners	Samenwerking tussen ECW Warmte B.V., Royal Pride Holland B.V., Kwekerij de Wieringermeer C.V., BarEnergy B.V., Helderman Energie B.V., Sweetpoint Middenmeer BV, Redharvest Middenmeer BV en AgroCare Beheer B.V.
EFRO-bijdrage	€ 352.902
Puntentotaal	63 punten
Feedback	Zwakke businesscase
Project	De Energie Combinatie Wieringermeer (ECW) is de particuliere netbeheerder voor gas, elektra en warmte productie en transport op Agriport A7. Dochter ECW Warmte gaat samen met Westland Infra, de glastuinbouwbedrijven op AgriportA7 en Noodvermogenpool een Smart Grid ontwikkelen. Het doel is een complete integratie van bestaande systemen, waardoor de verschillende energiebronnen onderling zodanig worden geoptimaliseerd dat de energie efficiency zo hoog mogelijk wordt. Op die wijze wordt een forse reductie van het gebruik van fossiele brandstoffen bereikt. Daarnaast wordt een dedicated netwerk ontwikkeld dat alle energie gerelateerde informatie van alle aanbieders en gebruikers verzamelt. Dit biedt de mogelijkheid om heel snel op de actuele situatie te kunnen inspelen.

5. PowerParking (Flevoland)

Naam	PowerParking
#	KvW-00101
Steunpunt	Provincie Flevoland
Penvoerder	Provincie Flevoland
Partners	In samenwerking met Schiphol Nederland BV, Ontwikkeling Maatschappij Airport Lelystad Almere, Luchthaven Lelystad NV, TU Delft, Pontis Engineering, Eneco Zakelijk, Alfen BV.
EFRO-bijdrage	€ 1.285.458
Puntentotaal	63,1 punten
Feedback	Zwakke businesscase
Project	Door een innovatief, decentraal en geïntegreerd energiesysteem te ontwikkelen op parkeerplaatsen levert dit project een bijdrage aan: de productie van meer duurzame energie, het verkleinen van de onbalans in het energienet, het stimuleren van elektrisch vervoer en het creëren van nieuwe bedrijvigheid door de ontwikkeling van een businesscase voor de uitrol van dit systeem. Het doel van het project is om (grote) parkeerlocaties te ontwikkelen tot een geïntegreerde 'lokale energiecentrales'. Parkeergarages bieden een enorme kans voor duurzame ontwikkeling: er zijn er veel van in ons dichtbevolkte gebied, er is geen concurrentie met andere vormen van landgebruik (zoals bijvoorbeeld het geval is bij een zonneweide), de energievraag in de nabijheid is vaak groot en de combinatie met elektrisch vervoer biedt unieke integratiekansen.

6. Buurtwarmtenetwerk Jaap Eden IJsbaan

Dit project is een herindiening van project KvW-00081.

7. Van Energy Challenges naar Energie-Ambassades

Naam	Van Energy Challenges naar Energie-Ambassades
#	KvW-00103
Steunpunt	Provincie Utrecht
Penvoerder	Stichting Technotrend
Partners	In samenwerking met Soft Commodities BV (Soft Energy), Tulp Bouwkundig Adviesbureau, Ideeënlab, Energie-U, Natuur en Milieufederatie Utrecht, Stichting EnergyChallenges, De Jonge Milieuvadvis.
EFRO-bijdrage	€ 931.750
Vergadering DC	12 sep 2016
Puntentotaal	55,4 punten
Feedback	<ul style="list-style-type: none"> Betrokkenheid scholen en deelname MKB Geen concrete CO₂-besparing investeringen Geen concrete cijfers over energieverbruik en te verwachten besparing per school
Project	Het versnellen en verbreden van de energietransitie door energiecampagnes van leerlingen en een rol van scholen als duurzame hub in de wijk.

8. Smart Energy Systems (Noord-Holland)

Naam	Smart Energy Systems
#	KvW-00108
Steunpunt	Provincie Noord-Holland
Penvoerder	Wind Energy Solutions W.E.S. B.V.
Partners	Zon Energie Ontwikkelingsbedrijf B.V., Tocardo International B.V., EST-Floattech B.V., Hogeschool INHolland, Ontwikkelingsbedrijf Noord-Holland Noord N.V.

EFRO-bijdrage	€ 980.496
Puntentotaal	69 punten
Feedback	Zwakke businesscase
Project	Het 130 Renewables bedrijvenconsortium (130R) en haar partners in dit project, zien regionaal en nationaal een thuismarkt en wereldwijd een grote exportmarkt om hun kennis, diensten en producten ten aanzien van realisatie van duurzame productiemiddelen en diensten (zon, wind, water, opslag en grid) te positioneren, uitgewerkt in het Smart Energy System (SES). Een goed werkende SES geldt als noodzakelijke randvoorwaarde bij grootschalige duurzame energieopwekking. De business zit in het neerzetten van hardware en software in combinatie met licenties en/of een Energy Service Contract. Dit levert vermarktbaar kennis op van add-on en off-grid schaalbare CO ₂ -reducerende systemen. Gebruikers kopen licenties al dan niet in combinatie met hardware en/of kilowatturen. De markt die het consortium wil bedienen is off-grid (niet aangesloten op het openbare elektriciteitsnet) en/of in de periferie van een groot net (zgn. remote areas).

9. E-Harbour (Amsterdam)

Naam	E-Harbour
#	KvW-00124
Steunpunt	Amsterdam
Penvoerder	E-Harbour B.V.
Partners	Wederic B.V.
EFRO-bijdrage	Onbekend
Puntentotaal	Onbekend
Feedback	Onbekend
Project	Doel van dit project is het ontwikkelen en realiseren van een 'e-harbour': een uit duurzame materialen geconstrueerde haven met groene-elektriciteit laadpalen bij elke vaste ligplaats, uitsluitend voor elektrische rondvaartboten, in Amsterdam. Reden voor de ontwikkeling van dit project is dat de huidige markt van jachthavens en ligplaatsen volledig is gericht op conventionele (diesel)vaartuigen. Elektrische vaartuigen worden op dit moment nog niet bediend.

10. Bio-Hydrogen (Amsterdam)

Naam	Bio-Hydrogen
#	KvW-00182
Steunpunt	Amsterdam
Penvoerder	Bio Energy Netherlands B.V.
Partners	n.v.t.
EFRO-bijdrage	€ 3.233.668
Puntentotaal	59 punten
Feedback	Onbekend
Project	Bio Energy Netherlands wil met het innovatieve project Bio-Hydrogen een circulaire energiestroom tot stand brengen, waarin naast warmte groene waterstof (Bio Hydrogen) wordt opgewekt uit lokaal beschikbare biomassa. Bio Energy Netherlands ontwikkelt de koppeling van een waterstofinstallatie aan de vergassingsinstallatie. Deze koppeling vormt de kern van dit innovatieve projectvoorstel. De exacte configuratie van de waterstofmodule (membraamtechnologie of PSA) voor de extractie van waterstof uit Syngas wordt onderzocht en ontwikkeld. Daarnaast wordt een pilotinstallatie gebouwd, waarin de groene waterstof geproduceerd kan worden.

bijlage 3

Beoordeling quickscans – EFRO KvW II prioritaire as 2

Overzicht

1. Slim Open Warmtenet Zaandam-Oost (Noord-Holland)
2. Veen Power (?)
3. Blue Battery (Noord-Holland)
4. Emissiereductie Rondvaartvloot Amsterdam (Amsterdam)
5. ID EnerGO (Noord-Holland)
6. Hybride laadstation met batterij (Amsterdam)
7. Zero emissie openbaar vervoer Amsterdam (Amsterdam)
8. Energie Platform Noord-Holland Noord (Noord-Holland)
9. Benutting Warmte uit de Kromme Rijn (Provincie Utrecht)
10. Ontwikkeling Smart Grid ECW (Noord-Holland)
11. VvE financiering volgens Eemland model (Provincie Utrecht)

1. Slim Open Warmtenet Zaandam-Oost

Naam	Slim Open Warmtenet Zaandam-Oost
Steunpunt	Noord-Holland
Aanvrager	Gemeente Zaanstad
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Verdere uitwerking verdient veel aandacht • Onduidelijk hoe ontwikkelkosten kunnen worden begroot • Onduidelijk in hoeverre technische voorzieningen al in praktijk zijn getest

2. Veen Power

Naam	Veen Power
Steunpunt	Ruud van Raak
Aanvrager	Provincies Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Beoogde CO₂-besparing onvoldoende duidelijk • Inbreng partners onvoldoende duidelijk • Geen betrokkenheid MKB-bedrijven

3. Blue Battery

Naam	Blue Battery
Steunpunt	Noord-Holland
Aanvrager	Aquabattery & Stichting Urgenda
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Twijfel of project niet beter zou passen bij innovatie call • Techniek nog onvoldoende volwassen • Geringe MKB-betrokkenheid • Businesscase (vraagkant) onvoldoende uitgedacht

4. Emissiereductie Rondvaartvloot Amsterdam

Naam	Emissiereductie Rondvaartvloot Amsterdam
Steunpunt	Amsterdam
Aanvrager	TNO & rondvaartrederijen
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Magere businesscase • MKB-betrokkenheid onvoldoende • Twijfel over optimisme bij aanbesteding en technische risico's

5. ID EnerGO

Naam	ID EnerGO
Steunpunt	Noord-Holland
Aanvrager	Building ID BV
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Deelname netbeheerders ontbreekt • Onvoldoende aangehaakt bij hetgeen reeds in de markt gebeurt • Project leidt (in huidige vorm) wel tot kennis, maar niet zozeer tot CO₂-besparing • Businesscase ontbreekt

6. Hybride laadstation met batterij

Naam	Hybride laadstation met batterij
Steunpunt	Amsterdam
Aanvrager	EV Box
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Weinig CO₂-besparing, zodoende logischer om in te dienen bij innovatie call • Businessplan onvoldoende uitgewerkt

7. Zero emissie openbaar vervoer Amsterdam

Naam	Zero emissie openbaar vervoer Amsterdam
Steunpunt	Amsterdam
Aanvrager	GVB
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Onduidelijkheid over convenant • Onduidelijkheid over exploitatietekort • DC constateert opvoeren van reguliere GVB activiteiten • Onduidelijkheid over noodzaak van nog een pilot omtrent zero emissie bussen • Bescheiden bijdrage aan CO₂-besparing, gezien kosten

8. Energie Platform Noord-Holland Noord

Naam	Energie Platform Noord-Holland Noord
Steunpunt	Noord-Holland
Aanvrager	Energie Platform Alkmaar
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Pilots in overvloed, tijd voor commercieel haalbare projecten • Te veel een 'aanjaagproject' • Te aanbodgedreven, vraagkant ontbreekt

9. Benutting Warmte uit de Kromme Rijn

Naam	Benutting Warmte uit de Kromme Rijn
Steunpunt	Provincie Utrecht
Aanvrager	Unie van Waterschappen, Stowa, Gemeente Utrecht, Provincie Utrecht, KWR, Eneco en IF Technology
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Belangrijke data ontbreekt om vraag goed te beantwoorden • Haalbaarheid moet onderzocht worden • Hoe ziet implementatie er in de praktijk uit • Rolverdeling onduidelijk

10. Ontwikkeling Smart Grid ECW

Naam	Ontwikkeling Smart Grid ECW
Steunpunt	Noord-Holland
Aanvrager	ECW Warmte BV
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Onduidelijkheid over de baten in € • Onvolledige business case • Onvoldoende CO2 besparing • Onvoldragen projectplan • Risico's onduidelijk • Potentiele markt onbenoemd • Onvoldoende partners betrokken

11. VvE financiering volgens Eemland model

Naam	VvE financiering volgens Eemland model
Steunpunt	Provincie Utrecht
Aanvrager	Ee'yoo en AEFS
Commentaar DC	<ul style="list-style-type: none"> • Onduidelijkheid over benodigde garantiestelling • Geen EFRO als buffer van financieringsmodel • Voorstel verre van concreet

bijlage 4

Overzicht respondenten interviews

Naam	Organisatie	Overig	Interview onderdeel	Datum
Martijn van Dam	KvW Amsterdam	Ex KvW Amsterdam	Pilot	4-apr-18
Patrick van der Hofstad	Stichting Technotrend	Project Energie Ambassadors	Afgewezen projecten	10-apr-18
Han Hulsbergen	Alliander	Project Buurtwarmtenetwerk Jaap Eden	Afgewezen projecten	11-apr-18
Ruud van Raak	Management Autoriteit KvW	Hoofd Management Autoriteit	N.v.t.	12-apr-18
Vince van Kerckhaert & Maurice Granneman	ECW Netwerk	Project Smart Grid ECW	Gehonoreerde projecten	13-apr-18
Nancy Kabalt-Groot	N.v.t.	Energie expert deskundigencommissie	Deskundigencommissie	16-apr-18
Anjo Reusink	KvW Amsterdam	Hoofd KvW Amsterdam	Accounthouder	17-apr-18
Accounthouders	KvW	N.v.t.	Accounthoudersoverleg	17-apr-18
Richard Luigjes & Nico van Est	SVn	Project VvE Duurzaamheidsfonds DH	Gehonoreerde projecten	18-apr-18
Paul Heuts	Stimulus	OPZuid-programma	N.v.t.	19-apr-18
Theo Koopman & Adriaan van Diepen	Kodi BV	Project Waerdse Circuit	Gehonoreerde projecten	19-apr-18
Frits Verheij	TKI Urban Energy	Bestuurslid TKI Urban Energy	N.v.t.	23-apr-18
Niels van Stralen	ChainCraft BV	Project MCFA fabriek ChainCraft	Gehonoreerde projecten	24-apr-18
Henk Heijkers	Gemeente Den Haag	N.v.t.	Reflectie uitkomsten rapport	9-juli-18
Inge van de Klundert	Gemeente Utrecht	N.v.t.	Reflectie uitkomsten rapport	24-juli-18
Rob Geurts	Provincie Zuid-Holland	N.v.t.	Reflectie uitkomsten rapport	19-juli-18